

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. К эстетике слова / М. М. Бахтин // Контекст. – М. : Наука, 1973. – С. 32-44.
2. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
3. Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах). – Книга II. – К. : Вид-во «РОСЬ», 1994. – 718 с. – С.3-21.
4. Франко І. Літературно-критичні праці (1890-1910) / Упоряд. та комент. В.І. Кречотня, Т.Г. Третяченко; Ред. П.Й. Колесник. // Зібрання творів: У 50 т. / І.Я. Франко; Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін.– К. : Наукова думка, 1984. – Т. 41. – 684 с.– С. 474-529.

В статье рассматривается роль и место фоностилистического инструментария в поэтических текстах украинских авторов – представителей различных литературных групп начала ХХ ст., подаётся сравнительная характеристика количественного употребления звукотропов поэтами различных творческих направлений.

Ключевые слова: фоностилистика, фоносемантика, звукопись, звуковая метафора, звуковая антитеза, звуковое сравнение.

The article deals with the role, place and function of phonostylistics arrangement in poetry Ukrainian artists - representatives of literary groups early twentieth century.

Keywords: phonostylistics, phonosemantics, sound description, sound metaphor, antithesis sound, sound comparison.

УДК 811.161.2'367.2'367.623

Оксана Клак

(м. Київ)

ВАЛЕНТНІСНІ МОДЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИКМЕТНИКОВОЇ СЕМАНТИКИ „ОЦІНКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИ”

Стаття присвячена дослідженню облігаторних і факультативних валентностей прикметників лексико-семантичного поля інтелектуальних характеристик людини в структурі речення; аналізу іменних компонентів, які заповнюють об'єктну позицію при цих предикатах; та обставинних поширювачів речень з ними.

Ключові слова: прикметникові предикати зі значенням інтелектуальних характеристик людини, семантико-синтаксична структура речення, облігаторний непередикатний компонент, факультативний непередикатний компонент, об'єктна синтаксема, суб'єктна синтаксема.

Для лінгвістичних досліджень кінця ХХ – початку ХХІ століття властива значна увага науковців до різноаспектного вивчення лексико-граматичних розрядів слів. Аналіз не лише семантичних, а й функціональних параметрів прикметників української мови здійснювали Й. Андерш,

І. Вихованець, А. Грищенко, М. Плющ, З. Терлак, М. Степаненко, І. Пасічник, В. Тимкова тощо. Проте поза увагою спеціальних мовознавчих студій залишилися ад'єктиви, об'єднані інваріантним значенням «оцінка інтелектуальних якостей особи».

Метою статті є з'ясування їхніх валентнісних характеристик, семантичної сполучуваності та функціонального діапазону в структурі речення.

Прикметники зі значенням інтелектуальних властивостей особи в атрибутивній функції не виявляють активних валентних ознак [2, с.7]. Дослідники синтаксису визначають їхню залежність від іменника пасивною [6, с.11]. У своїй основній, типовій синтаксичній позиції ад'єктиви є одновалентними одиницями. Здатність підпорядковувати прийменникові та безприйменникові форми іменників (займенників) прикметники набувають у вторинній предикативній чи напівпредикативній функції, формуючи елементарні двоскладні речення з предикатами якості.

Одновалентні реалізації прикметників зі значенням інтелектуальних характеристик особи (ІХО) репрезентовані у схемі S - P (Adj), P (Adj) - S. У семантико-синтаксичній структурі речення прикметники із значенням ІХО передбачають лівобічну (у позиції присудка) чи правобічну (в атрибутивній функції) облігаторну суб'єктну синтаксему – суб'єкта якості, який є пасивним носієм статичної ознаки [3, с.49]. Відповідно до диференційної семантико-синтаксичної ознаки синтаксеми суб'єкта якості цю позицію заповнюють іменники на позначення людей за різними ономасіологічними характеристиками, назви сукупностей осіб (*народ, юрба, колектив, генерація* тощо); субстантиви-назви частин людського організму (*голова, обличчя, мозок*), назви приміщень (*аудиторія, клас*) чи абстрактних понять (*розум*), які вказують на метонімічну особу; займенники, наприклад: *...Він [Джалапіта] боявся, об'явившись, налякати на смерть старого бібліотекаря, знаючи, що бібліотекар забобонний і має злу жінку* (Е. Андієвська) (УС 1, III, 231); [Дмитро:] *...Моя Олена – Це не така, як інші жінки: Мов січовик, і сміла, і розумна, Письменна ще, бо батько піп навчив...* (Грінч., II, 345); *...тоді й Меріме мав рацію, коли писав, що Богдан Хмельницький – великий полководець, але не став всесвітньо відомим ще й через те, що належав до темного народу*(Л. Костенко) (УС 2, IV, 30); *Обличчя деспотичні й затуркані, (...) розумні й тупі...* (А. Любченко)(УС 2, II, 542).

Двовалентні предикативні прикметники із значенням ІХО поєднуються з одним облігаторним суб'єктним та факультативним (рідше

облігаторним) об'єктним компонентом із семантикою обмеження чи уточнення, наявність якого мотивується комунікативними завданнями, зокрема потребою уточнити, доповнити основну інформацію. Основна модель двовалентних прикметників IXO S-P (Adj) -Obj реалізована у кількох структурних типах.

Перший тип семантико-синтаксичної структури речень представлений предикатом якості, який прогнозує лівобічну суб'єктну синтаксему – носія ознаки – і правобічну об'єктну синтаксему з семантикою обмеження. Морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми є безприйменниковий орудний відмінок обмеженого кола іменників-назв частин тіла людини та назв абстрактних понять, за якими характеризується людина (*розум*). Форма орудного відмінка позначає предмет, яким обмежується названа прикметником внутрішня якість або позначається якась частина зовнішньо вираженої ознаки людини [4, с.78], що є метафоризованим вираженням інтелектуальних спроможностей. Роль предиката виконують переважно ад'єктиви у переносному значенні (*убогий, багатий, тверезий* тощо), які разом із словоформою орудного утворюють фразеологічні звороти. Об'єктний поширювач у конструкціях є обов'язковим: *В багрянці довгополій Ходив по храміні, ходив, Аж поки, лобом неширокий, В своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* (Шевч., II, 312); *В світлиці панувала поважна тиша, бо обсідалися на лавах значні козаки, (...) неквапливі в балаці, тверезі розумом і сповнені самоповаги* (Мушк. 2, 71).

Функціональними еквівалентами речень з орудним приад'єктивним (N₁-Adj-N₅) зі значенням обмеження є речення, що репрезентують модель N₁-Adj-на-N₄: *Тільки вищий [розум], на розум багатий, зможе дух твій угору підняти* (Грінч., I, 74). Зрідка поширювальними компонентами у реченнях з прикметниковими предикатами IXO виступають усталені сполуки *на вдачу, на вигляд: Помічник його [чергового], досить дурнуватий на вигляд парубійко, гордо й тріумфально оглянув Андрія...* (Багр., 97).

У художніх текстах поодинокими є конструкції, у яких наявна словоформа орудного при ад'єктиві того самого кореня (тавтологія). „Цей орудний, що виник на ґрунті інструментального, слугує засобом вираження значення посилення дії чи якісної характеристики дії” [5, с.141]. У реченнях із предикативними прикметниками IXO він є надлишковим. Наявність таких форм у структурі речення зумовлена індивідуально-авторськими стилістичними потребами. Пор.: *...Мені ж, своєму соратникові, звелів сидіти у Тракаї і допомагати спокоем – неспокійному, честю марнославному, досвідом недосвідченому* (Іван., I, 35); *Ще кращим, ніж за*

життя здавався тепер **він**[Сергій] для них. **Мудрий мудрістю** молодію (Гонч., IV, 582).

Позицію об'єкта з обмежувальним відтінком заповнює приєднаниково-відмінкова форма у малопродуктивній моделі N_1 -Adj-(не) по- N_6 : **Не по літах серйозний, він**[Толя] здавався нам зовсім дорослим... (Дім., 121).

У семантико-синтаксичній структурі речень другого типу ад'єктивний предикат IXO передбачає лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми і правобічну – об'єктної із функцією уточнення. Морфолого-синтаксичне втілення цього типу різне, бо об'єктна позиція реалізується у формах непрямих безприєднаникових та приєднаникових відмінків, утворюючи ряд варіантів.

Конститутивним елементом моделі N_1 -Adj-з- N_5 є прикметники *обізнаний, необізнаний*, об'єднані значенням „який знається / не знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось”. Об'єкт, що вказує на сферу обізнаності, представлений іменниками не власне предметного змісту (*робота, наслідки, наука, історія, культура та ін.*): **З сакраментальною „магічною прозою” я обізнаний не так і добре, на жаль, щоб судити про неї кваліфіковано** (Є. Гуцало) (УС 1, III, 359); **Це поважна гільдія людей, які борються проти невірних і обізнані з багатьма науками**(Загр., 518).

Організаційним центром моделі N_1 -Adj-у(в)- N_6 виступають прикметники на позначення вроджених здібностей, таланту (*талановитий*), набутих розумових якостей (*обізнаний, учений, освічений, компетентний, досвідчений, вправний, невправний та ін.*), широти кругозору (*примітивний*), рідше – ад'єктиви зі значенням загальної здатності до розмірковування, швидкості перебігу розумових операцій (*поміркований, тямущий, тямковитий*) та загальної оцінки інтелектуальних якостей (*мудрий*). Об'єктна спрямованість представлена абстрактними іменниками часто процесуальної семантики, що конкретизують сферу вияву інтелектуальних спроможностей, та займенниками: „...**він**[Палладій] (...) **досвідчений в цих мирських справах, чоловік з розумом, вчений...**” – думав Єремія (Н.-Лев., II, 602); **Мовчав Данило, понуривши голову, перед очима постав його колишній дружинник-піснетворець, письма навчений і в книгах тямущий**(Іван., II, 264); **Опанасові навчателі не похваляться ним: такий дошпетний хлопець, вправний у чистописанні, і в латині, і в грецькій мові**(Мушк. 1, 240). Морфологічне оформлення поширювача субстантивами-назвами внутрішнього стану суб'єкта актуалізує в утворюваних конструкціях семи „час”, „причина” й „умова” й, встановлюючи темпорально-каузально-умовні відношення [6, с.82], надає поширювачу функцій обставинного детермінанта:

[Сінон:] *Давно, пророчище, тоді ще Пелід наш був живий. Та пам'ятливий у гніві Діомед...* (Укр., IV, 75).

Предикативним ядром моделі N_1 -Adj- N_2 є ад'єктиви *свідомий, несвідомий*: *Козацькі полки порядкувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед шведами безладною купою і зборищем людським, несвідомим військового строю* (Лепк., 64).

Морфологічним утіленням предиката у семантико-синтаксичній структурі речення, побудованого за схемою N_1 -Adj-до- N_2 , є прикметники, що характеризують людину за наявністю у неї вроджених здібностей, таланту (*здібний, дотепний, удатний, здатний, нездібний, бездарний, нездатний* та ін.), за індивідуально-психологічними якостями мисленнєвої діяльності (*сприйнятливий, несприйнятливий, пильний, уважний, неуважний, тупий* тощо): *Тому до пісні, танку, мистецтва рід цей здібний...* (Н. Королева) (УС 1, I, 443); *Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він[о. Зварич] мав велику охоту до різних механічних праць...* (Фр. 1, 93); *Він[Ю. Мушкетик] завжди пильний до тих процесів, що завершуються в реальній дійсності* (В. Шевчук) (УС 1, III, 141). Модель N_1 -Adj-до- N_2 конкурує з конструкцією, в якій позицію об'єкта заповнює неморфологізована форма – інфінітив (N_1 -Adj-Inf). Невласне-іменники, хоча й виражають значення реальної предметності, проте заступають позицію власне-іменників як зумовлені валентністю прикметниковим предикатом [3, с.49]. Ядро прикметникових предикатів конструкції N_1 -Adj-Inf становлять ад'єктиви, що вказують на вроджені здібності, талант людини, а периферію – ознакові слова на позначення індивідуально-психологічних властивостей мисленнєвої діяльності (*цікавий*), набутих розумових здібностей (*компетентний*) та загальних інтелектуальних якостей (*розумний*): *І хто сього не знає і не відчуває... – той хіба не може бути компетентним говорити про твори мистецтва* (М. Євшан) (УС 1, III, 574); *Наближаючися до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за той час будякова армія* (Фр. 2, II, 474); – *Ти розумний вказувати, а попробуй сам* (Тют., 12).

Чотирикомпонентна структура S -Adj-Obj₁-Obj₂ виявляє низьку продуктивність і представлена моделлю: N_1 -Adj-з- N_5 -з- N_2 (на- N_3). Предикативний прикметник програмує синтаксему із функцією суб'єкта – носія ознаки – та дві факультативні об'єктні синтаксеми, одна з яких має відтінок уточнення, а друга вказує на спосіб набуття якості, названої предикатною синтаксемою: *Та ловити він [Андрій] і не збирається, – він бачить, що це провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре*

натасканий, **обізнаний** з його життям зі спеціального, може, власного вивчення, а може, **на матеріалах**, яких не бракує в цій установі про нього (Багр., 487).

Предикати якості зі значенням ІХО, крім суб'єктної синтаксеми, поширюють структуру речення обставинним детермінантом, формуючи відповідно три- та чотирикомпонентні структурні схеми. У ролі адвербіального поширювача, який є необхідним для повної реалізації семантики предиката, виступають:

а) обставини способу дії – ... *Іван Оскарівич з подивом це відкриває для себе: „Кожен **народ** мудрий, але **мудрий по-своєму**...”* (О. Гончар)(УС 1, III, 35);

б) обставинний поширювач зі значенням якісної конкретизації ознаки: *Зараз **засуджені** більш **юридично грамотні***(ВЗ,2011,15-21 грудня, 22);

в) обставини часу: ***Вдень** вони[учні] **тихі, пильні, вчать**ся* (Фр. 2, II, 412); ... *а **Даруся** навіть **малою** була **степенна, розважлива, неначе стара** жінка* (Мат., 17);

г) обставини причини – ... *Богородиця **двічі** плакала: коли **він**[отець Георгій], (...) **майже безумний від болю**..., **переступив поріг** Її скромної Обителі... (Тар., 75); [Фаон:] ***Сапфо!** Яка ж бо **ти** з **досади нерозумна!*** (Укр., VI, 388);*

г) поширювачі з порівняльним значенням – *Але **скоро** по тому скацаннів волхвиний **народ**, **погналися** за багатством, **вдарилися** в політику, а в результаті – **став, як усі, темний і непонімущий***(Тар., 57); *А цей **пливе. А з ним іще десяток таких непоміrkованих, як він*** (Кост., 422).

Прикметникові предикати із значенням ІХО у семантико-синтаксичній структурі речення можуть передавати:

а) безвідносну міру ознаки (у синтетичній (рідше) та аналітичній формах недостатнього та надмірного ступеня її інтенсивності): ***Він**[Петро] щиро вірив би в сказане і **здавався** собі **дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним***(В. Петров) (УС 2, II, 115); *Марко бачив, що **дівчина** **дуже неосвічена***(Грінч., I, 352);

б) співвідносний ступінь вияву ознаки (в аналітичних та синтетичних формах вищого і найвищого ступенів порівняння). Уживання прикметникових предикатів у формах співвідносної міри якості передбачає додавання правобічного партнера – іменникового компонента у функції об'єкта порівняння, що надає предикату додаткового значення зіставлення, порівняння і дозволяє його кваліфікувати як предикат якості-відношення [1, с.104], а відповідні сполуки – як ад'єктивно-порівняльні [7, с.92]:

[Кассандра:] ... *хочу щиро порадитись тебе, – тинаймудріший з усіх братів, гнучкий і тонкий розум у тебе, як вогонь* (Укр., IV, 58); *Годі ж кривитись на фабричну: **предтеча** завше менш талановитий за **месії***(П. Тичина) (УС 1, I, 559); ... *Неписьменний торговець може бути в життєвих справах **освіченішим** чоловіком **від доктора філософії***(Фр. 1, 60).

Отже, прикметники зі значенням ІХО функціонують у реченні як одно-, дво-, рідко – тривалентні предикати якості. Відкриваючи позицію суб'єкта, суб'єкта і об'єкта, суб'єкта і двох об'єктів, вони формують такі мінімальні структури речення: S–P; S–P–Obj; S–P–Obj₁–Obj₂, S–P–(Obj)–Adv. Суб'єкт як носій відповідної ознаки морфологічно оформлений іменниками – назвами людини чи сукупності людей за різними ономасіологічними характеристиками та метонімічними назвами осіб. Правобічну валентну позицію об'єкта зі значенням обмеження чи уточнення заповнюють здебільшого іменники – назви неістот, що позначають абстрактні поняття, рідше – найменування конкретних предметів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 208 с.
3. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.01 / Пасічник Ірина Анатоліївна. – Луцьк, 1998. – 219 с.
4. Плющ М. Я. Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка / М. Я. Плющ // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – № 9. – С 76-81.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2-х ч. / М. Я. Плющ. – Ч. 1. – К. : Вища школа, 2005. – 285 с.
6. Степаненко М. І. Прикметниково-іменникові словосполучення у сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М. І. Степаненко. – Полтава : Полтава, 1992. – 104 с.
7. Терлак З. М. Ад'єктивні сполуки з залежною словоформою в родовому відмінку / З. М. Терлак // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.] / [відп. ред. І. К. Кучеренко]. – 1981. – № 9. – С. 88-95.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Багр. – Багряний Іван. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Школа, 2008. – 512 с.
ВЗ – Високий замок (газ.)
Гонч. – Гончар О. Т. Твори : В 7-и т. – К. : Дніпро, 1987-1988.
Грінч. – Грінченко Б. Д. Твори : В 2-х т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1990.
Дім. – Дімаров А. А. Прожити й розповісти : Повість про сімдесят літ / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1997. – 319 с.

- Загр. – Загребельний П. А. Роксолана : Роман / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1983. – 583 с.
- Іван. – Іваничук Р. І. Твори : В 3-х т. / Р. І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1988.
- Кост. – Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
- Лепк. – Лепкий Б. Полтава / Б. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 408 с.
- Мат. – Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
- Мушк. 1 – Мушкетик Ю. М. На брата брат : Історичний роман / Ю. М. Мушкетик. – К. : Рада, 1995. – 319 с.
- Мушк. 2 – Мушкетик Ю. М. Яса : Роман / Ю. М. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 831 с.
- Н.-Лев. – Нечуй-Левицький І. С. Твори : В 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1985-1986.
- Тар. – Тарасюк Г. Храм на болоті : Новочасна притча / Г. Тарасюк. – К. : Відродження, 2007. – 222 с.
- Тют. – Тютюнник Г. М. Вир : Роман / Г. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1995. – 565 с.
- УС 1 – Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : У 3-х кн. – К. : Рось, 1993-1994.
- УС 2 – Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: В 4-х кн. – К. : Аконіт, 2001.
- Укр. – Українка Леся. Зібрання творів у 12-и т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1975-1977.
- Фр. 1 – Франко І. Перехресні стежки : повість / І. Франко. – Кіровоград : Степова Еллада, 2000. – 256 с.
- Фр. 2 – Франко І. Я. Твори : В 2-х т. / І. Я. Франко. – К. : Дніпро, 1981.
- Шевч. – Шевченко Т. Твори : В 5-и т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1978-1979.

В статье рассмотрены облигаторные и факультативные валентности прилагательных лексико-семантического поля интеллектуальных характеристик человека; охарактеризованы именные компоненты, которые заполняют объектную позицию при предикатах, и обстоятельственные детерминанты.

Ключевые слова: предикативные имена прилагательные со значением интеллектуальных характеристик человека, семантико-синтаксическая структура предложения, облигаторный непредикативный компонент, факультативный непредикативный компонент, объектная синтаксема, субъектная синтаксема.

The features of the functioning of adjectives lexical-semantic field, united by the invariant meaning „mental work estimation” in the sentence structure are studied in the essay. Patterns of their obligatory and optional valencies are analyzed as well as nominal components that fill the object’s position in these predicates and the adverbial redistributors of sentences with them.

Key words: predicative adjectives, united by the invariant meaning „mental work estimation”, semantico-syntactic structure of the sentence, obligatory non-predicative component, optional non-predicative component, the subject syntaxema, the object syntaxema.